

ЕЛИН ПЕЛИН

Фрагменти от непубликувана критична студия

Иван Мешеков

СВЕТОУСЕЩАНЕ

„ — Защо ти е истината? — Старият селски поп Стефан се е „насмукал“ с вино от шишето под престола в олтара и тъкмо за това след тържествената служба говори вдъхновено п р о т и в „къркането“, против „смукачите, които сушат бъчвите“, и трогва набожно сърцата на богомолците в черквата. Това е и с т и н а, но „защо ти е истината?“ По-важното е, че тая истина е с м е ш н а, че тя е едно трагикомично противоречие: тъкмо виното („Лукавият“) прави стария поп Стефан вдъхновен божии служител, тъкмо то влива младежки жар в жилите му, ръцете му престават да треперят, литургията му е особено тържествена, а това разтрогва и преобразява с религиозното си въздействие черкуващите се и така ц е л т а на черковната служба е постигната.

Наистина средствата за постигането на тая цел са „грозни“, мръсни, езически, но целта е „хубава“, чиста, християнска и тя е постигната: „да се измъкнеш от истината и да разбереш, че си човек“, да си разтвориш душата пред бога топло, а инак само с истината — ти си ж и в о т н о, звяр, хищник.

Това е утвърждение на езическите радости и отрицание на идеалистическата лъжа и отрешеност от плътското.

Елин Пелин не се подиграва, не иронизира своя герой, стария поп Стефан, като порочен божии служител, макар че на пръв поглед изглежда така. Напротив, той разкрива дълбоката трагикомична истина — не само лична на героя, но и на ц я л селски български сюрмашки народ, който обича и винцето, и ракийката, и песента, и игрите, и еротичната любов, той, който еднакво ревностно посещава и кръчмата, и черквата все за едно и също нещо: „да се измъкнеш от истината, за да разбереш, че си човек“, а не животно, — „не от добро, а за добро“.

Че тъкмо когато се напие и стане за трезвия „свиня“, сюрмахът разбира, че е човек — „разбира своите потайни мъки“, вдъхновява се тържествено, плаче и се изповядва, безразлично де — в кръчмата или в черквата. Това м о р а л н о противоречие е външно, то е за житейския трезвен, бюрократичен ум, за който всичко е ясно, известно, пресметнато от бога или началника, а за същността на човешката жизнерадостност, дълбоко подбодряне и преобразяване то е напълно жизнено оправдано, логично необходимо, възделено за народа.

През вековете съществуват и като да се взаимно подкрепят и допълнят кръчмата и черквата, Дяволът и Ангелът, изкуството за опиване и религията; виното, песента, еротиката и вярата в бога и в рай. Те еднакво о ч о в е ч в а т, докато действителността, „истината“ подхранва трезвото същество-звяр. Истината, действителността — космична и социална — е страшна, мрачна, „адска“. От нея те измъква и разведрява очите ти „червената капка, с блясъка на цвета си“ — опиянението, вдъхновението, еротичната любов, бохемството, ако и да са грозни, греховни, езически, но тъкмо това те прави способен за хубави, поетични и свети вдъхновени чувства и настроения и ти, макар за кратко, преставаш да си звяр, вълк, алчен хищник.

Това еднакво е правила и прави — и кръчмата, и черквата, и любовта, и народната поезия, възделени за народа. Това е трагически неизбежно, изпитано от народа вековно средство: о п и я н е н и е т о, езическо-панският хедонизъм:

„Липсата на тая червена капка пълни с униние душите, разкъсва сърцата и кисели лицата.“

В п р и р о д а т а и в космоса Елин Пелин чувства адското, немилостивото, безучастното — било слънцето, с пека и пламъците му през сушата, било земята, със сипеите, голите чукари, сухите речища, есенните мъгли, зимните вихри и каловете ѝ.

У ч о в е к а той чувства хищническия, грабителски алчен и н с т и н к т — за имот и пари, за власт и експлоатация, за наслада на пола. Тоя хищнически инстинкт у човека — за разлика от животните — се к р и е зад морални, обществено-идейни или поетически външни форми. И човекът-х и щ н и к има своята ж е р т в а, като своя естествена храна, също тъй, както и всеки друг звяр в природата. . .

Елин Пелин в своето дълбоко езическо реалистично светоусещане чувства основните движещи сили или стихии у човека, и у българския селянин, които го правят ярна рожба и произведение на п р и р о д а т а и обществената с р е д а, на които сили или стихии той е сяпа играчка и над които той е толкоз господар, колкото — над слънцето в сушата, над мъглите и каловете през есенно и зимно време. Трагическата, немилостива, алчна и г р а на инстинктите, страстите, пороците, на която игра падат невинна ж е р т в а не само ч у ж д и т е, близките, семейството, но и сам хищникът-индивид (Еню в З е м я), има своя първоизточник в наследствения ни произход от „диваците ни прадеди от преди три милиона години“ и изобщо в „адската“ природа, в която борбата за живот, за могъщество, за продължение на рода нуди неудържимо към самоняждане и унищожаване и унижение на слабите и глупавите от силните и хитрите, дори когато са родни братя и любими близки, без да има за това друго оправдание и друга по-висша смисъл.

Природата-космос е толкоз безучастна и безмилостна към хората (Н а п а с т б о ж и я), колкото и към „жабите, на които блатото е пресъхнало“ в сушата, или към „мухите, които се лепят по кръчмите“ в кишата. Алчният хищен инстинкт на индивида за земя, власт, наслади, който разрушава щастие и живота на жертвите си, разрушава и създадения от него самия имот, богатство и дори живота на самия индивид-хищник, точно тъй както слънцето, „адското слънце“ разрушава туй, което то самото е сътворило и извикало за живот, радост, надежди. У човека няма всевластен божествен р а з у м; той не е разумен, не е господар на инстинктите и пороците си, защото няма висш разум, няма „бог“ в природата-майка, а само хищни грабителски, „адски, грозни“ сили: алчност, пол, стомах, които у човека са маскирани с мамлива външна или вътрешна „хубост“: морал, поезия, идеи, култура. . .

М о р а л н о - поетичните, религиозните, обществено-идейните и културните прояви и форми на жизнения хищнически инстинкт на човека са като „мамките“ на ловеца: да примамят жертвата му: за храна, за облаги, за наслада. . . Те са една биологическо-подмамническа проява и форма на алчния инстинкт в жизнената борба между индивидите или обществените групи — между силните и слабите, хитрите и доверчивите, „вълците“ и „сюрмашта“. Те са в биологическите закони на м и м и к р и з м а, нападателните и защитни средства при половото привличане и развъждане, изобщо те са проява и форма на жизнения процес с единствената езическо-хедонистична цел: удоволствие, наслада, могъщество на индивида или вида.

И тъкмо в дълбоката интуиция за тоя „мамнически“, езическо-хедонистичен характер на и д е а л н и т е, възвишените (етически, религиозни, обществени и естетически) чувства, прояви, норми, зад които се крие алчния инстинкт на хищника-човек, неговият мимикризъм на най-съвършения биологичен вид, е и самата дълбока „и р о н и я — над себе си и над всичко в света“ у Елин Пелин. Иронията на Елин Пелин ни разкрива тъкмо тоя мамнически характер на идеалните прояви и норми и тоя духовен мимикризъм у това най-висше създание — човека, „венеца на природата“. Дълбокото творческо светосъсещане на съвременен езичник-хедонист, реалистичният поглед на тоя естествен в литературата го прави като писател и общественик: с к е п т и к, иронизатор-хуморист, сатирик, а като художник: р е а л и с т без никакви химери.

Ако „животът е наситен с добро и лошо“ и „доброто и злото се излюпва от човека, както пиленцата на яйцето“, ако проклятието на самоизяждането и убийството иде по закона на наследствеността от „диваците ни прадеди“ и от природата-майка, ако и най-идеалните чувства и прояви у човека имат „мамнически“ характер на алчния инстинкт и мимикризма при биологичния процес на най-висшия вид и индивид — това е наистина един положителен реалистичен мироглед без никакви химери (религиозни, нравствени, обществени). Но това е и най-черен песимизъм, единственото средство против който — за да приемеш света и себе си такива, каквито са — е опиянението, смехът, иронията, които превръщат, макар за кратко, хищника-звяр в човек, като го издигат над животното у него и над алчната съпва стихийна животинщина в света.

Оттук Елин Пелин въздига в жизнена мъдрост опиянението, езическите радости, смеха, иронията, сатирата, а не идеализацията, не морала, не мистиката, утопията, химерата. В това е и жизненият и художественият р е а л и з ъ м на Елин Пелин. Като слага на прицела на своя о с н о в е н езическо-скептически усет цялата природа и самото общество и човека, всякаквито възвишени алтруистични мотиви, идеални норми, утопии, химери, като ги слага пред дулото на иронията, смеха, скептицизма и отрицанието си, Елин Пелин изпитва радостта да з а с т р е л в а всяка напластена вековна л ъ ж а и измама, колкото духовно красива и свята да е тя. Изпитва радостта да разпръсква с лъчите на своя с м я х и на жизнената езическа п р а в д а всяка напластена от векове и сега напластяваща се нова духовна или обществено-идеалната мъгла, преди всичко — за л и ч н а наслада и могъщество, като съвременна волна личност, с „волна мисъл“, а не като „рабска душа“ — „лицемер“, „доносчик“, „слуга на господаря“.

Хубавото и грозното, доброто и лошото, добродетелта и порока Елин Пелин не ги противопоставя като абстрактни метафизически категории, а сочи тяхното еднакво природно „химическо“ свойство (състав) — за него те са еднакво обект на к р и т и к а и о с м и в а н е, защото еднакво са биологическа проява и средство на инстинкта, тая „една едничка сила на инстинкта“ у алчния

хищник-човека („човек е съчетание от грешки“). И ако човекът Елин Пелин, по-специално поетът-художник Елин Пелин е с нещо повече от един обикновен зоо-хищник, от един лицемер-писател, рабска душа и доносчик, който пее песнички и слугува на своя господар, то е тъкмо с тая своя „волна мисъл“, реалистична, правдива, безпощадна: иронията, смеха „над себе си и над всичко в света“, с която той съперничи на слънцето — да осветлява и разпръсква природно-наследствената и обществено-идеалната вековна мъгла, въпреки че и той е „адски“, „немилостив“ не само в инстинктите си, а и в тая своя ирония, смях, духовна светлина, пак също като „адското слънце“: създател и рушител като него за лична езическо-панска радост, наслада и могъщество (а не за отвлечени идеални цели и лъжи).

Тая дълбока творческа интуиция у Елин Пелин за естествените алчни сили (инстинктите, страстите, пороците) и за идеалните взаимни средства у човека (морал, религия, поезия, обществени идеали, просвета, култура) изобщо, интуицията за жизнената безмилостна борба като съзвучен отглас на природно-космичната „адска“ стихия, тая творческа интуиция, от която извира и дълбоката му „ирония над себе си и над всичко в света“, и о с и и мирогледа и метода в творчеството му, и идеята и строежа на разказите му. Творческото му въображение, инвенцията, похватите, сравненията, епитетите, диалогът и езикът, цялата творческа индивидуалност или стилът на художника Елин Пелин се носи и определя от тая негова основна творческа интуиция на езичника, естественика и скептика-реалист, иронизатор-хуморист — от интуицията му за хищника и жертвата, интуицията, която е основа на светоусещането му, израз на темперамента, на средата и епохата му.

Оттук основната амплитуда в психологията и естетиката на Елин Пелин е: от най-светла езическа жизнерадост, безгрижност и смях той стига до най-черна тъга, песимизъм и скептицизъм — от благодушно веселото и трагикомичното до мрачно трагичното и обратно.

Оттук се определя и литературният жанр у него: от фейлетона, хумореската и пародията до късия художествен разказ и повестта.

И тъй, м о т и в и т е у Елин Пелин — в тая основна творческа амплитуда: от трагичното до трагикомичното и сатиричното, и в тая основна творческа интуиция за хищника и жертвата — са:

1. Пан—инстинктът—природата, или култ към езически опиянения, волност и могъщество.
2. Любов.
3. Обществено чувство за „вълците“ и „сюромашта“.
4. Човечността на жертвата.

МОТИВИ

ПАН—ИНСТИНКТЪТ—ПРИРОДАТА

Езически удоволствия, волност,
могъщество

„Душата на учителя“; „Летен ден“; „Пролетна измама“ и др.

— Нищожно нещо, но все пак удоволствие докарва, а?

„Нищожно нещо“ е не само ц и г а р а т а, но и винцето, ракийката, любовната еротика, ловджийството и пр. за „наказаните“, „напатените и настрадали“ селяни. Тям това нищожно нещо дава не само удоволствие, но ги „измъква от истината, за да разберат, че са човеци“. То прави същото и за отца Пиомия и братята му в манастира (Н е щ а с т и е), и за стария поп Стефан в

черква (И з к у ш е н и е). Същата роля играе ракийката за геронте в разказите З а д у ш н и ц а, И з м а м а и др.

Дяволът е „другар“ на човека, помага му в земния тежък труд, като му дава удоволствия, опиянения, земни радости, кара го сред скръбта и отчаянието от злите и грозните условия на бита и природата да се „смее весело и безгрижно“, прави го два пъти по-силен и по-богат, въпреки че е сиромаш (С и р о м а ш к а р а д о с т).

Ангелът е „мълчалив и със свити криле“, а дяволът — „смее се весело и безгрижно“. — Ето двата човешки типа психики и мирогледи: идеалистично-отвлечен, лицемерен и жизнерадостен-реалистичен, естествен, които Елин Пелин обобщава в тия два образа-символи. Дяволът е другар на бедните, „напатените, настрадани“ хора на труда, а ангелът е „строг, със заповедническо изражение, като че ли е някой н а ч а л н и к на отделение от министерството“. Единият е народен човек, другият — б ю р о к р а т, представител на държавната или черковната власт — единият е другар-помощник, другият — „наставник“, „началник“, съдник. . .

За две пари самостоятелност няма, а говори началнически. Те се гордеят с това, че са божии слуги. Те са с л у г и и нищо повече. Ние, дяволите, сме друга работа, ние сме в о л н и — там е нашата сила.

Вие хората сте много глупави. Все със страданията си обичате да се хвалите. Похвали ми се с нещо друго, нещо, което си завоювал, което си прескочил, което си придобил с могъществото си, с усилието на волята си.

Волността, могъществото и усилието на волята е в умението да отстраниш страданието, да се „измъкнеш от истината, за да разбереш, че си човек“ ч р е з опиянението, в самозабравата на удоволствията: игрите, песните, смеха.

Съвсем не е човеколюбиво да предявяваш към напатените и настрадащите селяни строги н р а в с т в е н и „сметки“: грешен ли е, праведен ли е сиромашът, за да влезе в рая или в ада.

— Какво има в тоя ваш рай, т а л ъ ж е т е хората? — каза Дяволът.

Виж, друга работа е удоволствието, опиянението, греховните страсти:

„— Вино, речи, п е с н и“. — Речи: „волни хора“, а не слуги, все едно на хората или на бога — не „свити криле“, „рабски душици“, страдание, че отгоре и се хвалят с него. . .

„Лъжете хората“ — ето ролята на нравствено-религиозните „сметки“. Това, което не съществува и не е на земята, това щяло да бъде в рая, на оня свят. Докато тук и х л я б мъчно намираш или изкарваш, сред всевъзможните беди от природата и хората, там — „мед и мляко“ в реките; докато тук всичко е неясно, тъмно, мръсно: „влажни мъгли“, „кал, в която заглъбва всичко“, там — всичко „ясно, светло, чисто“. . .

— Всичко, каквото поискаш. Из реките мед и мляко тече, всякъде е ясно, светло, чисто. Всякой з н а е всичко, там няма нещо тайно за човешкия ум.

Тук социалната ирония и сатирично-хумористичният мироглед на Елин Пелин е насочен против всякакви утопии и химери — не само религиозни, но и социални, научни. . .

— Виж го, даскале, ти него, с какво ще ми се похвали — с мед и мляко! — засмя се Дяволът. — С тия работи, приятелю, може да се похвали всеки б о г а т човек на земята. Мед и мляко! Че в това ли се заключава щастието на човека? . . . Всичко било ясно, всичко светло, всичко явно? Човешката душа без т а й н о т о , без т ъ м н о т о , без неузнаваемото не може да живее щастливо.

Тук обаче Елин Пелин, когато противопоставя на християнската езическата своя теза, изпуска да добави, че човешката душа не може да бъде щастлива без м р ъ с н о т о , без п о р о к а , без х и щ н и ч е с т в о т о . Защото ще

бде съвсем откровен, главно, ще влезе в конфликт с морала, с черквата, с държавата, а това, борбата, не докарва удоволствие. . .

„Летен ден“

„Слънцето сипеше огън и жар“, „голите чуки“, сивите сипеи, сухото рещище сред село Горно Ровинище, „желтите лица на гушавите жени“, лятото със жетвата — „глухотата и теготата“ — всичко това, природата и битът на Елин Пелиновото бедняшко, шопско село, гони „умните“ в кръчмата, докато „лудите“ и глупавите работят в полето. . .

Без песните и приказките, без пиенето и веселието в кръчмата ти не си човек, а животно. Животът е „грозен“ като село Горно Ровинище лете, а „хубав“ става в кръчмата с пиенето, свирните и игрите, макар и посред жътва, макар и противно на съвестта и човешината ти. . . „Нека работят лудите“ и глухонемите от рождение, може би, заченати от бащи в пияно състояние.

Деца т а работят на нивата, а бащите се лекуват в кръчмата против отчаяние: — „и да работиш, и да не работиш, все си сиромаш“ — против всякакви сиромашки злочестини, — лекуват се в кръчмата, като че в някаква духовна лечебница, преобразяваща „грозния“ живот в „хубав“, превръщаща настроението от песимистично в жизнерадостно:

„От юности моея
мнози борютмя страсти. . .“

Всевиновникът е слънцето със своя огън и жар, сред глухотата и теготата, в сиромашията на село Горно Ровинище, със страстите и пороците в душата на селяните. . . И чародейството на кръчмата, с песните и игрите ѝ е, че не оставя „мъртво сърцето“, а го вдъхновява и лекува от скръб, отчаяние и мъртвило. . .

„Първите звуци зашумяха като дълбока и продължителна въздишка и лека-полека загаснаха, сякаш потънаха в едно безкрайно море от страсти и скърби. После отново потъжно и по-високо се подеха, падаха на сърцето, взимаха душата и като вълшебни и дивни сънища я унасяха и увеличаха в своите леки вълни. Всички се спогледаха и сякаш всички разбраха своите потайни мъки. . . Свирецът беше приблиднал. . .“

Сякаш под тая космична лятна жарава и огън, сред „глухотата и теготата“ в село само в ното и изкуството в кръчмата дават такава човешка самозабрава, прохлада и разхубавяват отново живота. Те са целелна противоотрова срещу отчаянието от селския бит и сиромашия, от пороците и страстите и от пламъците на слънцето. . .

Като си трезвен е „грозно“, като си пийнал или пияни весел — е „хубаво“! Това е все същото от Косачи:

— Защо ти е истината? И песните са затова. . . да те измъкнат от истината, за да разбереш, че си човек.

ЛЮБОВ

Косачи. Скореча. По жътва. Сълза Младенова. Земя

Още в тоя разказ на идилична поезия — Косачи — Елин Пелин подлага проблема за истината и измислицата, за страданието и радостта, за животното и човека. Опиянението от изкуството стои над прозата и страданието на действителността.

„... Защо ти е истината? “ — това е отглас от първите разкази на Максим Горки, пропити с романтиката на босячеството.

... И песните са за това. ... да те извадят от истината, за да разбереш, че си човек.

Инак, без песните, без поезията и изкуството, само с действителността ти си животното, а не човек.

Лазовата млада булка Пенка, останала сама в село, без Лазо, ще се върне към първата си любов — „ех, знае се, кого“. Ревността изобищо, не само на Лазо, е неуверена, непълна любов. И Лазо от песента разбира потайната си мъка, може би, и съдбата си — и минава от измислицата в приказката, която другарят му разказва, към истината — от изкуството към живота: напуска кошитбата и бяга към селото си. ...

Проблемът е не толкова в любовта-ревност, колкото във въздействието на изкуството върху живота, затова е и сложен, навярно, тоя разказ в сб. *Л е т е н д е н* като начален.

С к о р е ц а

... Скорецът непрестанно ги забавляваше. Свири им като славей, като скорец, обажда се като пъдпъдък, като сойка, като сврака. Хората го харесаха, чухеда му се, радваха се. *У с м и в к а т а*, която не падаше от лицето му, ги подкупи.

... Държеше я (цигулката си) закачена на петлицата до младото си песнопойно сърце.

Това и трябва на тия „напети, настрадани“ селяни — да има кой да ги весели и опиянява с песни. Поетът, свирецът е по-м и л о с т и в от природата, сред „глухотата и теготата“ на живота.

Деца на слънцето и „адската природа“ — волни, хищни, безмилостни — това са тия цигани: и Скореча, и Зуза, и баща ѝ дядо Мехмел. За дълбоката творческа интуиция на Елин Пелин, издаваща неговото светосещане и темперамент, ковачницата на дядо Мехмел има своя символичен първообраз в ковачницата на слънцето: „зад тях (планините) се пръскаше огън като от някоя страшна ковачница“.

След като се завръща от бягството си от Зуза, скитникът Скорец минава покрай ковачницата на дядо Мехмел и „жално свири“ из село.

Така „жално свири“ и ратаят на попа (*Л ю б о в*), чиято дъщеря Ивка се пробужда в сърцето, защото баща ѝ го изпъжда заради любовта им. — „Ние сме стари, ние не разбираме младите.“

Има нещо над разбирането на човешкия ум — това е „тайното“, „тъмното“, което е достойно за гордостта на човека, за да разбива глава о тая „стена, направена от гатанки“: песента, любовта, безмилостността на егоизма и убийството са споени в една такава стена от гатанки. И художникът Елин Пелин ги разбулва с трепет, в отглас на своето собствено е з и ч е с к о сърце на „волен“ поет, а не „рабска душица“ с еснафско-християнски морал. Щом народът-езичник е приел Скореча, тук е оправданието и на Скореча, и на художника Елин Пелин, който и затова го взема за свой герой, затова сам го в ъ з п и т а в а и увековечава вече като свое художествено откровение-символ.

Зуза от първата среща се е влюбила в Скореча — и нейната любов е неразделима от „адския“ егоизъм — нейната любов е хищническа, езическа.

Художникът не ни казва п р я к о, че Зуза е „отровила“ Скореча, както тя му се казаван, за да не банализира сам песента си с многоречие за онова, което е вече достатъчно мотивирано, за да не стане всичко и за всекиго „явно“. Нека почетем „тайното“ с м ъ л ч а н и е, в това има повече поезия и „хубост“.

отколкото вдумите и з н а н и е т о на всичко. Ние не знаем всичко — и ху-
джниковата душа е достатъчно „горда“, за да не иска да знае и да л ъ ж е и
нас, че всичко знае, всичко е „явно“, а иска по-скоро да ни приобщи с „тай-
ното“, „тъмното“, което е единосьщо и у примитивните деца на природата:
„стена, направена от гатанки“ е самата стихия-природа — пламъците на лю-
бовта и пламъците на слънцето са единосьщи. . .

. . . слънцето, което захождаше в запалените облаци над планините — зад
тях се пръскаше огън като от някоя страшна ковачница. Зуза гледаше дълго
нататък и душата ѝ гореше от с ъ щ о такива пламъци.

„Само черните о г н е н и очи бяха останали същите“ — издайници на произ-
хода на расата, кръвта, страстите и волността: първоизворът им е в „адското
немилостиво“ слънце, в което е надхристиянската ѝ нравственост и езическият
ѝ бог.

. . . — От п е с н и се е пукнало сърцето му — каза някой.

— От глад е умрял, сиромаша — каза една стара жена.

— От л ю б о в е умрял, миличкия — рече една мома на другарката си.
И всички имаха право.

Тук, към Скореча и Зуза, може да се подведе любовта на Ивка, любовта
и темперамента на Пшеничката от С а м о д и в а — това „разкошно х и щ н о
цвете“.

П о ж ъ т в а

Бог дава тая година всичко, каквото лее селската душа — „плодовита
жътва“. „ — Бог ни помагал“ — е поздравът им, когато кипи радостният труд
в полето.

Но бог е жесток и пак взема „ж е р т в а“ — „селско дете обичливо“, тъй
че дори „град да бе ударил“, нямаше толкова да заболи селото, което сред дел-
ник оставя зрялото поле, за да погребее Пенка — символ на н а д е ж д а т а
и радостта на селяните, пак почернени и натъжени; стихват песните, изчезват
усмивките, посърват сърцата. . .

... Слънчев у д а р бе убил момичето.

Природата е жестока, немилостива към селските души и към най-добрите
им надежди.

. . . Над полето, сякаш с к р ъ с т в ръка прехвъркна надеждата, а по нея
р а д о с т т а.

Що е това — с благославящ или с погребален кръст — благослов или
прокоба? А де останаха „усмивките“ на сина, на старата му майка и малата
сестрица? А що сполетя Пенка, изгората му, „селско дете обичливо“?

Премного любов и чистота, премного надежди и радост, макар и сред
плодородно лято, не е съдено за д о б р о н а „селските души“ — „напатени и
настрадани“. Затова „по-спокойно и по-мъдро“ е с к е п т и ц и з м ъ т, забра-
вата в ракийката и в кръчмата. Не ч а к а ѝ щастие от природата, „бог не е
милостив, не молете му се“, „слънцето е огнено и немилостиво“, а хората са
жестоки, „вълци“.

Природата прави селяните пияници и неверници, а злите и богатите (чор-
бджиите — „вълци“) правят чистите и честните злощастници, роби, престъп-
ници, убийци. . . Бедите сполетяват все най-чистото и хубавото: и когато ща-
стието е постигнато (З а к ъ с н я л а т а н и в а), злите хора го прокуждат,
и когато е на път да се постигне — жестокият слънчев удар го убива. . .

Няма милост, няма християнски смисъл, няма р е л и г и о з е н изход
за Елин Пелин и за неговите напатени, настрадани селяни. Неговият мироглед
е без идеализация на живота, без вяра в бога, в идеал, в правда — все химери и

утопии. Жестокост, немилостивост, адско слънце, мрачна общественост и в селото, и в града. . .

Тук Елин Пелин е колективист — радостите и скърбите в село са живени и споделени общо от всички.

Разказите Край воденицата и Лепо, колкото и жизнено-радостни с младата си любов и с ведрата картина край речичката до воденицата, пак са тъжни с непълната или изневерената любов на влюбените — в единия случай от сиромашията на Свилен, ратая, в другия — от това, че Лепо отива войник и изгората му, въпреки дадената клетва, му изменя за по-богатия, за Бакалчето.

ОБЩЕСТВЕНО ЧУВСТВО ЗА „ВЪЛЦИТЕ“ И „СИРОМАШТА“

На оня свят. Андрешко. Престъпление. Невяста Нена. Хитрец. Братя и др.

Изкуството въздава и социална правда, понеже я няма в действителността: измислицата те измъква от истината, за да разбереш, че си човек.

Изкуството да се развеселиш и в трагичната мъка пред смъртта е пак в ракийката! Ракийката и раят е все едно. И едното, и другото е опиум. Както раят е измислица на човека (черквата), за да се измъкне от истината и действителността, така и изкуството да се веселиш (кръчмата) е човешката лечебница против мъката от природно-космичния закон — старост и смърт, както и от сиромашията и теглото на селянина.

Социалният протест на народническият писател от края на 90-те години на м. в. е даден в разказа На оня свят:

. . . (владиката) гордееше се със сана си и само големците считаха за хора, а сиромашта, бедните хич и не поглеждаше.

Присъдата и иронията на селянина е дадена в измислицата му за оня свят, понеже на тоя тържествува „грехът“, „злото“. И в тоя разказ изкуството лекува душата от отчаяние и мъка, напластена от неправдите в живота, дето е „истината“, от която народът се измъква чрез хумористичната измислица за оня свят. Чрез смеха и иронията на измислицата за оня свят най-напред народът, а след него и Елин Пелин въздава и социално възмездие над владиката и богатите. И народът, и Елин Пелин пращат сиромаша в рая, а богатия, владиката — в ада. Социалното си възмездие народът въздава чрез измислицата на изкуството: то внася човешчина и правда в действителността, дето изобщо я няма. . .

Щом само на оня свят няма „бирници“, тогава тоя рай, макар за голямо съжаление на дядо Матейко, без кръчми и ракийка, наистина е за сиромаси хора — „рахат ще видя“ — вечният копнеж на бедняка-селянин!

И наистина наред с ракийката сиромашът обича да се опива с правдата на оня свят, дето и богатият, и бедният ще получат справедливо възмездие: богатият — адски мъки, бедният — „рахат ще види“ от бирници, от тегло.

Престъпление

Липо, ако и да не припечели нищо през тия три години, но е млад, има кураж за живота, мече т а е, без да подозира какво го чака, без да знае, какво ще завари в село. Той мечтае за това, което всеки здрав и млад селянин мечтае — да надвие над сиромашията и над борчовите на стария: с труд, с мъжко залягане, мечтае за своя къща, за най-хубавото селско момиче.

Мечтае дори всяка неделя да ходи в черква и „да подари нова икона“. Нищо, че в три години пет занаята е подхващал и че се връща със скъсана

сламена шапка, с процепени стражарски дрехи, бос и с една голяма тояга, по навик от пѣдарско време, когато с баща си е пасял селските говеда.

О, това е наистина нещастие, но все пак преодолимо!

Дори птичките и природата още лъжат мечтите му, като да е още дете, когато е обичал малката Николинка. . . Мъжката му бодрост и самовяра не го напушат дори и когато среща баща си в гората, станал горски, и от него научава, че воловете са продадени за борч, че кравата умряла, че ралото червей го яде, както и сърцето на баща му. . . Това е вече голяма беда, но пак и тя ще се надвие. — Я, здрав е, ще се труди, той и Ивка, сестра му. . .

Но тук идва неочакваното, чудовищното, немилостивото: Ивка е обезчестена от „сина на вълка, който ни яде. . .“

. . . Като чу това, Липо се изправи, сякаш дигнат от някоя пружина и скръдна със зъби.

Но и това сиромашко бедствие Липо се опитва да победи с вярата си в обществения углавен съд над злодея. Въпреки че баща му знае по-добре живота: „за такива съд няма, синко!“ Липо и тук е сто пъти искрен, като казва, че главата си ще заложи по съд, но няма да остави тоя срам и това престъпление ненаказано. И тръгва обратно за в града да се съветва с адвокат, а баща си праща в село да си „гледа работата“ — не на нивата — воловете продадени, а да слугува на кмета-чорбаджия, който го е назначил горски, и взема заплатата му срещу борча. . .

Изведнѣж насреща му иде Нено на кон, чорбаджийският син, прелѣстите-лят на Ивка, и пее. . .

С какви мечти се връщаше в село бедният юначен Липо, а какво чудовищно зло го среща. . . Наместо да си купи къща с градинка, вместо най-хубавата мома да вземе, да ходи в черква, да подари нова икона и селяните да му завиждат — вече не само че воловете са продадени, кравата е умряла, но и семеен позор, „съсипана чест“ до толкоз, че в село да не стѣпи от хорски думи. . .

Над туй отгоре, Нено, уплашен от рева на Липо: „слизай!“ му хвърля кесията си с пари — смята го за разбойник!. . .

Това е връх на цинизма над свещения гняв и ярост на чистия мечтателен Липо — „кесията пада на пътя като в л е ч у г а“ — тогава Липо с нея смазва главата на Нено „като на з м и я“. В тия две с р а в н е н и я Елин Пелин стига върха на художествената правда в разказа и на естетическото, пречистващо и възвисяващо, преживяване у читателя.

Разказът е издържан, правдив, много хубав. Чувствуващ правдата на живота, ненавиждаш тоя социален „вълк“ — „чорбаджия“ и оправдаваш „престъплението“ на ратая като неизбежна социална мъзда: „той в миг забрави всичките съдилища на света. . .“ Това сиромашко семейство ти става близко, свидно, защото е самият живот в него, без никаква идеализация или тенденция.

Свидно ти е за тоя 20-годишен син на селския пѣдар, говедар, беден земеделец, сега горски. Какво той не е ставал през тия три години — и пощенски, и слуга, и боклукчия, и спирач, и стражар — и все нищо не е припечелил. И се връща в село все пак с вяра и мечти, защото е „здрав, млад и плещест“. Свидно ти е за бащата — заборчял на чорбаджията-кмет, който го е назначил горски, за да си приспада вземането от заплатата му. При това вече болен и над всичко — „съсипана е честта“ му: чорбаджийският женен син обезчестява Ивка. . .

Читателят е благодарен на писателя за цялата тая правда, селска, жизнена и художествена, задето е създал тоя Липо, който все пак е една радост, че може с чистотата на сърцето и душата си, със силата на младините си да въздава сам заслуженото на мерзавеца, въпреки желанието си да върви по царския път,

чрез съд и пр. Ако Липо отидеше в съда, не само нищо нямаше да спечели семейството му, но и разказът, и художествената правда, и естетическото преживяване на читателя! Защото художествената правда — естетическото чувство само тъй чрез „престъплението“ на Липо е пълно, защото изцяло обхваща жизнената, психологическата и социалната правда, социалното възмездие. Само тъй задоволява нравственото чувство и само тъй стига степенята на поезия. Нека е благословена тая жизнена и нравствена сила у Липо, ако и да става сам „престъпник“, но жертва. Той връща честта на семейството си и с гордост може да гледа света от затвора. Липо е нравствен герой, ако и да влезе в затвора, и минава в пантеона на националните простосмъртни герои — художествени образи.

Още тук се налага съпоставяне на Елин Пелин с Йордан Йовков (Дафин). За Елин Пелиновото светоусещане животът е без етически и религиозен изход, докато Йовков го осмисля и оправдава с бога. В това е разликата в натурите и светоусещането им. И единият, и другият са художници — реалисти, но единият приема живота, без да го оправдава и осмисля с бога и религията, а другият — не може без това. Оттук — единият е изключително реалист, скептик, а другият е романтик-реалист.

Мила родна картинка

Има много тънко лукавство, както у нане Митре, който успокоява пътника си, че в близкото село има хубава студена вода, тъй и у селянина-пазач на „отровната вода“ на чешмата. В същност това е някаква тънка садистична омраза на селяните от това село към „господата“ от града, които трябва да стоят жадни пред „отровната“ чешма, за да си правят селяните реклама, че уж са от „сегашните“, с властта, а в същност това е предохранителна мярка в случай, че новодошлият е финансов агент, за да попречат да се открие контрабандата на тютюн в селото им. . .

Това селско лукавство се проявява още на бунара, при параклисчето, дето кофата е „открадната“, за да не може да се пие вода, сетне, в реката нане Митре предпазва пътника от „звъцoka“ и го успокоява с хубавата вода в село, а там пък — водата от чешмата „отровна“. За политическата реклама и предпазна мярка, в случай на ревизия, селяните от това контрабандитско гнездо така изучават, спират и мъчат пътниците от града: с „жажда“. За да предотвратят едно разкриване на контрабандирания от тях тютюн и от преследване на селото от властта!

На служба е пазачът-селянин не да варди пътниците, „господата“ да не пийят от „отровната“ вода, а да изучава какви пътници пристигат, а пък „истината“ с чешмите, с бунарите, с политическата принадлежност на цялото село, „заедно с котките“, към сегашната власт — е само заблуда, лукавство, докарване. . .

Това село е същинско разбойническо гнездо: възрастните контрабандират, а децата им хвърлят камъни по пътниците — господа.

А това, че нане Митре оправда и открадването на кофата, и хвърлянето на камъни от децата, и изобщо всяка злина и пакост, това е от предумишленост и солидарност с общото зложелателство и неприязън на селяните от това село към „господата“ и към сегашната власт, която им пречи да укриват и контрабандират тютюна си.

. . . — Па и на това ли он ще ги учи. Чунким някой се е сетил. Оно си е така. Нали са деца. . . оправдава и това нещо нане Митре и го нареди в обикновените природни явления.

Нане Митровото „оправдание“ е предумишлено заблуждение, че всички прояви са естествени, а не преднамерени. В същност тук има една колективна организирана ненавист към господата и властта, само че с тънка лукава хитрина скривана. За селяните „господата“ в същност са по-глупави, ако и да са учени, а селяните прости. Тук има к о н ф л и к т на две съсловни психики, с политически прояви — на труда и на властта, на селото и на града.

„Я съм на служба да вардем — каква тънка ирония и подигравка към господата граждани, които са на служба да преследват селяните, а тоя е на служба да варди селяните от „господата“.

... И з р а з и т е л н о с т т а на нане Митре ме възпря. Той ме успокои, че селото е близко и там има хубава и студена вода.

Елин Пелин е толкова скъп в думите, толкова преднамерено обективен художник, че не иска с нищо да издаде скритата си замисъл в тоя си разказ. Той иска да се н а с л а ж д а в а от тая си обективност и мълчаливост (и „хубавото юлско слънце м ъ л ч и, мълчи“), зад която не всеки читател ще долови лукавата хитрост на „вечния шоп“, на Андрешко, който след войните е минал в нане Митре и е станал по-скритен и по-изтънчен в ненавистта си към „господата“ и към властта, особено към „сегашната“ — външно, явно той е религиозен (параκληсчето с кръста), той е с властващата партия (не пие от чешмите, строени от предишната власт!), а вътрешно, скрито — нарушава и божите, и държавните закони, контрабандира, учи децата си да хвърлят камъни по „господата“. Тук само децата са прями и искрени към господата, като ги посрещат и изпращат с камъни. . .

Този разказ рисува по-добре от всичко друго, писано у нас, латентния „хаос“ у селянина. И сам художникът „мълчи, мълчи“ като природата и със своята обективност о п р а в д а в а „родната картинка“ и изтезава читателя, като не му казва истината явно, тъй както и селянинът-пазач държи жаден пътника, не му дава да пие от чешмата — „отровна“ е! и все толкоз му казва „истината“, колкото и пазачът на чешмата. И художникът се б о и от издаване на потайните си мисли пред властта, може би. . .

ЧОВЕЧНОСТ У ЖЕРТВАТА

Старият вол. Спасова могила. Ангелинка. Сиромашка радост и др.

Старият вол

Поезия на детските спомени от село. . .

Кристално ясен и сочен реализъм на поет-хуманист, поет на трудовия селски народ.

Това е „поема“ на земеделския бит. Белчо, старият вол, е реален образ-спомен и в същото време той е с и м в о л на земеделския трудов живот, символ на добряшката, съчувствена и признателна към тоя „стар труженик“ селска душа — на бащата на поета и на самия поет.

Винаги когато си спомни за детството, за топлото домашно огнище, селцето, рекичката, спомня си и за стария вол. И винаги когато си иде на село, той спхожда „два мили гроба“ — майчиния си и на Белчо.

Кръвното родство на една и същата селска среда, дето са израснали заедно — децата около стария вол, под сайванта, на мегдана, дето Белчо ходи да гледа нивите, които е орал, дето е пасал млад и як и дето отива и да умре — всичко това, заедно със спомена за майката, за хората, които се връщат от черква, за цялата история около Белчо, е о б щ а т а селска душа, „п о к о р н а на съдбата“. Тя е горда в съзнанието за великото дело на т р у д а и ч о в е щ и -

ната, в жалостта на сърцето, във великата обич, с която нейният син-поет одухотворява и Белча, тоя мил герой, накичен от децата „като стар сватбар“, и разцъфналите сливи („засмени баби, натруфени за сватба“), и „слънцето, което излиза заедно с хората из черква“, като прастар труженик на земеделския велик подвиг на земята (тук то не е „адско“, „немиловичиво“).

Тая велика жалост и любов в сърцето на селския син-поет одухотворява и разхубавява не само Белчовите рога с китки цветя, но и цялата селска и божия природа. Като че неговото песнопойно сърце е една празнична черква, откъдето всичко излиза весело, пременено, колкото и да е било тъжно, уморено. . .

Тотка

Доброто и злото се редуват в Елин Пелиновите разкази — доброто те трогва до сълзи, защото злото е голямо, безсърдечно, бездънно.

Но и доброто не иде толкова от добро, колкото пак от „зло“, от нещастие. — „Ще си имаш майка! Ще ти се радват хората.“ Колко е трагично това добро за сирачето! И колко човечно е, дето това сираче, харизано на бездетната Стоеница, в чуждо село, прави една нещастна бездетница — щастлива, като че е станала наистина майка, — отключва една душа за „майчинската топлота“ и радост. . .

* * *

Предлагаме на читателите на сп. „Литературна мисъл“ фрагменти от непубликувана студия на Иван Мешков за творчеството на Елин Пелин. Друга част от същата студия ще бъде публикувана в подготвения от Института за литература при БАН сборник, посветен на стогодишнината от рождението на големия български писател. Оригиналът се намира у сина на критика, комуто дължим особена благодарност за предоставената ни възможност да запознаем литературната общественост със студията.

Не е необходимо да бъде представян надълго и нашироко Иван Мешков — неговото критическо творчество е добре познато, извънредно популярно са и спомените му „Из моя живот“, а студията му „Ляво поколение“ е безценно полезна за всеки литературен историк. Предлаганата студия е написана през четиридесетте години и е останала недовършена. Оттук впечатлението за известна фрагментарност, както и някои езикови граповини. Но дори и в този вид трудът на Мешков е интересен с идеите, които съдържа, със свежите хрумвания и точните наблюдения върху отделни страни от творчеството на Елин Пелин. Известни са увлеченията на Мешков по биологизма — тук те го довеждат до оспоримата теза за могъществото на скептицизма в прозата на класика. Едва ли можем да се съгласим с твърдението, че „хищническият инстинкт у човека се крие зад морални, обществено-идейни или поетически външни форми“ — пък и такава философия подхожда повече на маркиз дьо Сад, отколкото на лукавия и жизнерадостен Елин Пелин.

В самата студия ще намерим непоследователност в доказването на този погрешен тезис. Мешков точно отбелязва и колективизма на писателя, и чувствителността му към социалната правда, затова ние не можем да приемем толкова еднопосочно определение за светоусещането на Елин Пелин. Той не е завършен реалист-скептик, както ни го представя Мешков, в творчеството му ще открием пластове, които ни отвеждат към оптимистичността на народната мъдрост. Скептицизмът на шопя не може да бъде равнозначен на черногледство, той въпреки тежестите на живота винаги вярва в своята щастлива

звезда, а това в още по-голяма степен се отнася до писателя-хуманист, който придава общочовешка значимост на шопската житейска философия.

Въпреки несъгласието ни с изводите на критика ние не може да не се възхитим от майсторския идейно-естетически анализ на отделните разкази, от проникновеното изследване на мотивите у Елин Пелин. Нека не забравяме и обстоятелството, че от написването на студията са минали почти четиридесет години, че критикът не е успял да я шлифова, да я изчисти от някои повторения, да ѝ придаде завършеност. Решихме да запазим изцяло стила на Мешеков, въздържахме се от всякакви стилови и други поправки — например вместо „примамка“ критикът използва своята дума „мамка“, но в контекста тя звучи убедително, така е почти навсякъде, където той употребява редки или позабравени вече думи.

Има атмосфера, има багри в студията на Иван Мешеков. Той не би могъл да се постави в ролята на безпристрастен съдия — субективно, развълнувано навлиза в света на Елин Пелин и изповядва своите пристрастия. Без съмнение тези качества ще привлекат интереса на читателите.

„Литературна мисъл“